

УДК 261.7:322

Ш 35

Леонід ШВЕЦЬ

**ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ РИТУАЛІВ
НА ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ
ОБРЯДОВОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(кінець 1950 – початок 1960-х рр.)**

У статті показано заходи владних структур з викорінення релігійних вірувань серед радянських громадян шляхом поширення нових цивільних обрядів. На основі архівних матеріалів досліджується вплив релігійних ритуалів при впровадженні радянських свят та церемоній в Українській РСР під час атеїстичної кампанії 1950 – 1960-х рр.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, атеїстична пропаганда, держава, релігійна обрядовість, церква.

Ідея запровадження нових радянських свят та обрядів набула поширення на межі 1950–1960-х рр. На думку партійних ідеологів, головним призначенням таких урочистостей мало стати уславлення існуючого державного ладу, пропаганда комуністичних ідеалів, ідеологічне забезпечення господарських планів.

Радянська обрядовість упродовж тривалого часу мала сприяти знищенню залишків традиційної народної обрядовості. Остання, за оцінкою тогочасних компартійних функціонерів, була проявом релігійних забобонів та пережитків експлуататорського суспільства, а тому заважала соціалістичному і комуністичному будівництву, вихованню радянської людини [3, 131].

Початок впровадження нових обрядів збігся у часі із широкомасштабною антирелігійною кампанією, яку розпочала

влада наприкінці 1950-х рр. Сильного удару богоборчий рух завдав Руській православній церкві – найчисленнішій у республіці. Реалізуючи партійну лінію щодо викорінення релігійності серед населення, місцева влада часто вдавалася до брутальних дій.

З огляду на це цікаво є з'ясувати взаємовпливи кампанії з викорінення релігійності серед населення та запровадження у побут нових безрелігійних обрядів.

На жаль, до цього часу проблема впровадження нової радянської обрядовості у контексті антирелігійної кампанії середини 1950 – 1960-х рр. не отримала достатнього висвітлення у науковій літературі. Аналізуючи праці, присвячені цьому періоду державно-церковних стосунків, треба зазначити, що в основному запровадження радянських обрядів розглядається побіжно. Цей аспект антирелігійної кампанії 1950 – 1960-х рр. повною мірою не досліджено. Втім, увагу цій проблемі у своїх працях приділяли такі вітчизняні вчені, як В. Єленський [1], Г. Кривчик [3], П. Пащенко [4], [7], В. Пашенко [5] та інші.

Автор статті ставить перед собою завдання дослідити вплив релігійних ритуалів на запровадження нових радянських свят та церемоній в Українській РСР під час атеїстичної кампанії 1950 – 1960-х рр.

Коли йдеться про впровадження нової радянської обрядовості на теренах України у зазначений період, слід зауважити, що ця ідея не була новою. Ще в 1920 – 1930-х рр. у СРСР були спроби створити і поширити нові радянські обряди. Так, у побут громадян замість хрестин вводились “звіздини”, запроваджувалася урочиста реєстрація шлюбу в РАГС, померлих ховали зі співом революційних пісень або грою оркестрів, несучи червоний прапор та революційні відзнаки померлого. Офіційні заходи починалися зі співу партійного гімну “Інтернаціонал” [2, 492].

У перші повоєнні роки проблеми відбудови народного господарства витіснили питання поширення нової радянської обрядовості у політиці влади на другий план. Однак наприкінці 1950-х рр., у зв'язку з поліпшенням ситуації в державі ця ідея

знову з'явилася на "владному Олімпі" СРСР. Партійне керівництво дійшло висновку про можливість і необхідність використання народної творчості, звичаїв і обрядів з метою посилення художньо-образного, емоційного впливу комуністичної ідеології на усі верстви населення [3, 131].

Ще однією причиною, що зумовила поширення нової радянської обрядовості, стало зростання релігійності серед населення у повоєнний час. Занепокоєння збільшенням кількості віруючих підштовхнуло владу до пошуку джерел цієї тривожної для неї тенденції.

Причиною стабільного зростання релігійних переконань населення була визнана незадовільна робота державних органів із реєстрації актів громадянського стану населення – РАГСів. Влада прямо пов'язала її зі зростанням кількості віруючих громадян. Офіційність та сухість працівників РАГСів, на думку радянських ідеологів, сприяла збільшенню виконаних хрестин, вінчань, панахид.

Живучість релігійної обрядовості партійні функціонери вбачали в особливостях організації самої церковної церемонії, її пишності та видовищності. Тому акцент було зроблено на зміні процедури реєстрації, наданні їй більшої урочистості.

На початковому етапі впровадження нових радянських обрядів пропували поліпшити проведення їх реєстрацій, в основному, радянські функціонери, багато в чому беручи за основу церковні [IX, 105]. Характерними в даному випадку є пропозиції обласного уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР (далі – Рада СРПЦ) у Херсонській області Ф. Гриженка. У своєму звіті за 1959 рік, висловлюючись з приводу можливості скорочення релігійної обрядовості, зокрема хрещень, він пропонував "встановити порядок, щоб у РАГС приносили дитину дві особи (довірені батьків). Кімната, у якій проводиться запис новонародженого, повинна бути добре обставлена, повинен бути присутнім лікар-педіатр, який би послухав дитину, дав довіреним поради по догляду за нею та вихованню. Щоб процес реєстрації залишився надовго у пам'яті довірених осіб..." [I, 41 – 42].

Як бачимо, пропозиції Ф. Гриженка багато в чому нагадують церковні ритуали (аналогічність обов'язків довірених осіб і хрещених батьків, моральна відповідальність за новонародженого тощо).

Намагаючись відвернути увагу молоді від служби в церкві, місцева влада фактично протиставляла радянські свята церковним. Це робилося не прямо, а в завуальованій формі. Представники влади, організовуючи масові заходи, присвячені тій чи іншій політичній події, намагалися приурочити їх проведення до будь-яких церковних святкувань, щоб таким чином відволікти частину молоді та віруючих від відвідування служб у церкві. Наприклад, на Житомирщині у 1957 році, під час Великодніх свят у всіх містах, райцентрах і багатьох селах були влаштовані масові молодіжні гуляння, присвячені XIII з'їздові комсомолу, проводилися зустрічі молодих робітників з артистами театру, воїнами. У неділю, на Великдень, був проведений недільник із упорядкування міст і сіл області [XI, 62].

Але навіть задіюючи адміністративні важелі, органам влади було важко боротися з тисячолітньою православною традицією. Заходи, спрямовані на подолання "релігійних пережитків", не завжди досягали своєї мети. Зокрема, у 1957 році у Чернівецькій області, щоб відволікти населення від церковної служби у дні свята Трійці, напередодні в селах Остриця, Могола і Буда Садгірського району на площах були побудовані трибуни для духових оркестрів. На перший і другий день Трійці ці оркестри грали з самого ранку, але танці й ігри почалися лише після обіду, по закінченні служби в церкві. Уповноважений Ради СРПЦ в Чернівецькій області Є.Проценко констатував: "На перший і другий день Трійці у цих селах, крім працівників тваринництва і частини колгоспного активу, ніхто не працював, а усі танцювали під музику, організовану для них, власне кажучи, органами влади" [VII, 297]. Отже, проба зірвати церковну службу не вдалася. Влада, фактично не бажаючи цього, організувала гуляння віруючим з нагоди Трійці.

Кардинально змінилася ситуація у сфері впровадження нової радянської обрядовості на початку 1960-х років. За ініціативою центру, а потім і республіканських керівних структур, набула поширення ідея широкого впровадження у побут разом з атеїстичною пропагандою нових радянських свят та обрядів.

Зацікавленість урядових та партійних органів у запровадженні радянських свят відразу ж позначилася на зростанні кількості проведених місцевою владою заходів з уведення нових обрядів. Конкуруючи з церквою, влада розпочала масове впровадження цивільних весільних обрядів. Якщо до 1960-х років проведення безрелігійних весіль мало поодинокий характер, то з цього часу ситуація починає швидко змінюватися. Тільки в одній Чернівецькій області в 1960 р. було проведено 815 комсомольських і колгоспних весіль. Для підвищення значення цих заходів у них брали участь місцеві керівники різних рангів: голови сільських, селищних рад, колгоспів, секретарі партійних та комсомольських організацій [11, 117].

Проведення весіль перетворилося з особистої справи двох закоханих на політичну та ідеологічну. Показовим у даному випадку є весілля, що відбулося у 1961 р. у селі Іваньки Маньківського району на Черкащині. Всю роботу з його проведення взяли на себе місцеві комсомольська і партійна організації. На комсомольських зборах спеціально було розглянуто питання про одруження керівника комсомольсько-молодіжної ланки Зіни Драган і передового тракториста Миколи Коваленка. Комуністи і комсомольці “допомогли” переконати матір Миколи, щоб вона дала згоду на весілля без вінчання у церкві [6, 36 – 37].

Можна тільки здогадуватися, якому шаленому психологічному тискові з боку ідеологічних структур було піддано цю жінку. Чи мали вони моральне та юридичне право втручатися в особисте життя двох молодих людей та їхніх сімей? Звісно ні, але чинити опір у такій ситуації було складно, та й певною мірою небезпечно.

Найчастіше церковні обряди застосовувалися під час поховання померлих. Причинами такого становища були як

небажання родичів померлих змінювати традиції поховання, так і пасивність місцевої влади у запровадженні безрелігійних обрядів у цій царині. Традиційно захороненням у сільській місцевості займалися “церковники”. Їхній актив вирішував практично всі організаційні питання проведів померлого: від пошуку труни, носилок, копачів і аж до виділення місця на кладовищі. Сільські ради від цих питань, фактично, самоусувалися [VIII, 177]. Як виняток, правління колгоспів, первинні парторганізації організували поховання здебільшого тільки померлих бригадирів, ланкових, механізаторів, відомих колгоспників і колгоспниць [III, 123].

У результаті такої політики низових органів влади виконання релігійних обрядів (особливо відспівувань померлих) не тільки не скоротилося, а в окремих регіонах навіть зросло. Так, у Черкаській області в 1960 р. за релігійним обрядом було поховано 25,8% осіб від кількості померлих, а в 1961 – вже 27,7%; у Луганській області – відповідно 17,7 і 22,9; у Хмельницькій – 26,2 і 29, у Рівненській – 62,9 і 64,1 [V, 5].

Намагаючись відтіснити віруючих від організації поховань, місцеві ради почали перебирати на себе турботу про благоустрій цвинтарів. Їх взялися оточувати парканами, висаджувати декоративні дерева, для догляду за ними закріпили відповідальних осіб. Розпочалося встановлення пам’ятників-монументів, “книг вічної слави”. У районах почали створюватися духові оркестри для участі в похоронах [V, 55].

Уважаючи, що витіснити релігійні свята можна буде лише тоді, коли радянські обряди стануть такими ж урочистими, як церковні, влада вдалася до масштабних заходів з їх популяризації. 9 жовтня 1962 р. ЦК КПУ прийняв постанову “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в УРСР”. У ній була дана вказівка партійним і радянським органам створити в містах і районних центрах республіки будинки для урочистої реєстрації актів цивільного стану. Місцевій владі було запропоновано систематично займатися питаннями впровадження нових цивільних обрядів і поліпшити роботу РАГСів [X, 33 – 34].

Ідеологічно-бюрократичний механізм запрацював. До реалізації запланованих заходів активно включилося чимало уповноважених Ради СРПЦ. Саме на них покладалася відповідальність з узагальнення досвіду впровадження в побут нових обрядів [5, 52]. В Одеській, Львівській, Тернопільській, Черкаській та інших областях України упродовж 1962 р. були проведені обласні наради працівників ідеологічних установ та РАГСів. На них обговорювалися заходи із впровадження громадянських обрядів. Зобов'язання взяти активну участь у створенні нових творів для громадянських церемоній, традиційно "дружно" взяли на себе місцеві письменники, художники, композитори [V, 21].

Повсюди в Україні розпочалося формування мережі спеціальних приміщень, у яких мали проходити урочисті обряди реєстрації шлюбів, новонароджених, відзначення повноліття та інші урочистості. Оскільки вважалося, що переважна більшість радянських громадян є атеїстами, а релігійні обряди частина з них здійснює за традицією, то ці споруди повинні були відвернути осіб, які не були глибоко віруючими, від релігійних служб і наблизити радянську обрядовість до рядових громадян. Зразком у цьому плані став Палац щастя у місті Дрогобич Львівської області. Це був будинок, який мав: зал урочистих реєстрацій, кімнату нареченої, кімнату нареченого, кімнату-буфет із шампанським, кімнату квітів та кімнату дарунків. Площа Палацу – 350 квадратних метрів. Реєстрація шлюбу або народження проводилася за участю члена виконкому або депутата міськради. Був розроблений спеціальний графік чергувань, у яких брали участь депутати міської ради [IV, 9 – 10]. За три роки діяльності Палацу щастя в місті значно скоротилася кількість церковних обрядів. Якщо у 1959 р. було 619 вінчань, то у 1961 р. з 723 тільки 23 пари вінчалися у церкві [V, 2].

Уже на кінець 1962 р. в Українській РСР було створено 19 палаців одружень і палаців щастя. З них десять знаходилися в обласних центрах, а дев'ять – у містах обласного підпорядкування [X, 34].

Намагаючись надати кампанії впровадження безрелігійних обрядів прискорення, ЦК КПУ 26 червня 1963 року прийняв постанову "Про досвід деяких партійних організацій з впровадження в побут сучасних обрядів і нових звичаїв". Відповідно до цього документа обкоми КПУ, облвиконкоми прийняли рішення, у яких "накреслили ряд конкретних заходів, створили і затвердили обласні комісії на громадських засадах з впровадження цивільної обрядовості". Ці документи передбачали створення таких комісій у містах, райцентрах, селищах і селах, тобто майже в кожному населеному пункті [VI, 16].

Офіційні показники проведених заходів із впровадження нової безрелігійної обрядовості вражали. У всіх областях пройшли, за участю обласних уповноважених Ради СРПЦ, семінари із запровадження радянських обрядів. У Чернігівській області проведений дводенний семінар, у багатьох областях ці питання обговорювалися на зборах, проведених республіканським товариством "Знання". У Рівненській області був проведений республіканський семінар жінок-атеїстів [VI, 17].

Результати цієї роботи були досить значними. Вже на 1 січня 1964 року в Українській РСР було створено понад 80 палаців одружень і щастя, а також 775 кімнат щастя. Крім них, згідно з урядовою статистикою, у республіці для урочистого проведення реєстрації цивільних актів активно використовувалися ще сотні приміщень культурно-просвітницьких установ. За офіційними даними кількість відправлених церковних обрядів скорочувалася. У Запорізькій області відсоток хрещень скоротився за рік на 3,8%, у Кіровоградській – на 1, у Черкаській – 1,2. У цілому в республіці відсоток вінчань скоротився з 5,4 у 1962 році до 5,2 у 1963 році [VI, 17]. Такі показники були приголомшливими для багатьох конфесій.

Скорочення кількості вінчань можна пояснити, по-перше, появою в багатьох місцях будинків та палаців урочистих подій, які ефективніше впливали на молодих людей, ніж церковні обряди, по-друге, всілякими переслідуваннями з боку партійних,

комсомольських, громадських організацій молоді, що вінчалася, по-третє, різким скороченням мережі діючих храмів [5, 53 – 54].

Незважаючи на зменшення кількості церков та молитовних будинків РПЦ у 1963 р. майже на 10 %, прибутки церкви не тільки не скоротилися, але й у ряді областей зросли. Якщо в 1962 році прибутки українських парафій становили 14,1 млн. крб., то в 1963 – 16,8. Відбувалося їх зростання у Львівській області на 342,9 тис. крб., відповідно у Вінницькій – на 162 тис., Волинській – на 121,6, Житомирській – на 192,5 [VI, 20].

У цілому заходи влади з організації нових свят сприймалися людьми позитивно, але ідея впровадження безрелігійної обрядовості абсолютного успіху не здобула. Ритуал церковного шлюбу після офіційної реєстрації в ряді областей здійснювала майже третина тих, хто ставав на рушник. Близько 40 відсотків новонароджених хрестили. Щоправда, хрестили дітей переважно старші люди: бабусі, батьки молодого подружжя. Але “подвійне” здійснення ритуалів, пов’язаних із відзначенням важливих подій у житті людей, державними й релігійними формами входило в систему. Особливо великих масштабів набули ці процеси в 1970 – 1980-х рр. [7, 207]. Непоодинокими були випадки участі в релігійних обрядах членів партії, комсомольців, що, безумовно, не могло не турбувати відповідні комітети КПРС та ВЛКСМ [5, 54].

Отже, владі не вдалося повністю витіснити релігійні обряди з народного побуту. Причини невдачі, на нашу думку, слід шукати, перш за все, у ролі церкви у свідомості людей. Релігійні свята й обряди залишалися нерозривно пов’язаними із внутрішнім світом українців. Розробники церемоній нових радянських свят змушені були зважати на це, готуючи сценарії безрелігійних обрядів. Разом з цим владні структури намагалися протиставити радянські свята релігійним.

Водночас слід назвати й позитивні риси у діях влади: наведення порядку в роботі державних органів з реєстрації актів громадянського стану, вживання заходів, спрямованих на поліпшення відпочинку простих громадян тощо. Хоча всі ці заходи і проводилися з метою відвернути людей від релігії, але

налагодження культурного життя населення було належно оцінено в суспільстві. Своєрідну конкуренцію між релігійними та радянськими обрядами, що розгорнулася наприкінці 1950-их рр., загалом варто відзначити як позитивне явище. Воно сприяло виробленню і впровадженню в побут нового пласту звичаїв, які залишаються поширеними і в наш час, але вже без ідеологічного навантаження.

Перспективним для наступних досліджень цієї проблеми є подальше поглиблення знань про запровадження безрелігійних обрядів у побут громадян, вивчення регіональних особливостей цього процесу.

I. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ) – Ф. 4648, – Оп. 3, – Спр. 226.

I. ЦДАВОУ. – Ф. 4648, – Оп. 3, – Спр. 243.

II. ЦДАВОУ. – Ф. 4648, – Оп. 3, – Спр. 259.

III. ЦДАВОУ. – Ф. 4648, – Оп. 3, – Спр. 283.

IV. ЦДАВОУ. – Ф. 4648, – Оп. 3, – Спр. 284.

V. ЦДАВОУ. – Ф. 4648, – Оп. 3, – Спр. 285.

VI. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4494.

VII. ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5408.

VIII. ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5488.

IX. ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663.

X. ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2386.

1. Сленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 90) – К.: Б.в., б.р. – 72 с.

2. Ісиченко І. Загальна церковна історія: курс лекцій для вищих духовних шкіл – Харків: Акта, 2001 – 601 с.

3. Кривчик Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. XX ст.) – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001 – 192 с.

4. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. – К.: Український Центр духовної культури, 2003 – 100 с.

5. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Друга частина. – Полтава: "Полтава", 2001 – 736 с.

6. Півторак В. Шануємо трударів // Войовничий атеїст. – 1961. – №8. – С. 36 – 38.

7. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П.Панченко, М.Плющ, Л.Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.

Леонид Швец. Влияние религиозных ритуалов на внедрение новой советской обрядности в Украинской ССР (кон. 1950 – нач. – 1960-х гг.). В статье рассмотрены мероприятия властных структур по искоренению религиозных верований среди советских граждан путем распространения новых гражданских обрядов. На базе архивных материалов исследуется влияние религиозных ритуалов на внедрение новых советских праздников и церемоний в Украинской ССР во время атеистической кампании 1950 – 1960-х гг.

Ключевые слова: антирелигиозная кампания, атеистическая пропаганда, государство, религиозная обрядность, церковь.

Leonid Shvets. Religious ceremonial influence in development of new Soviet traditions (the end of 1950-s– the beginning of 1960-s). The measures of authoritative structures on extermination of religious faith among the Soviet citizens, which was done by means of spreading new civil ceremonies are shown in the article. On the basis of archival materials the influence of religious rituals when inculcation of new Soviet holidays and ceremonies in the Ukrainian SSR during the atheistic campaign of 1950 – 1960-s are explored.

Key words: unreligious campaign, atheistic propaganda, state, religious formalism, church.